

گیاه‌نقوش‌نا اسلیمی و ختایی

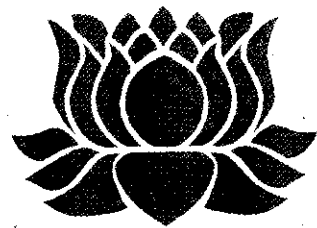
زیبایزدپرست

مدیر گروه گرافیک تحصیلات تکمیلی

چکیده

نقوش گیاهی به طور خاص نقوش اسلیمی و ختایی که جزء معروفترین نقوش تزئین اسلامی و ایرانی می‌باشد صرفاً محدود به نگارگری نبوده و ما در کلیه هنرهای اسلامی، این نقوش در هم پیچیده زیبا را می‌بینیم و همچنین نقوش اسلیمی و ختایی به کار رفته در تذهیب، نقوش ابداعی نبوده و حاصل تحول اشکال دیگری بوده‌اند. تزئینات گیاهی به عنوان تذهیب در بعد از اسلام معمول بوده است.

نقوش گیاهی تزئینی، در قبل از اسلام بیشتر بر روی بناها و ساختمانها کنده کاری یا نقش شده است، و نقوشی که ما امروز به نام ختایی و سلیمی می‌شناسیم شکل تکامل یافته همان نقوش تزئینی گیاهی قبل از اسلام می‌باشد که در کتاب ارزنگ مانی دیده می‌شود. نخستین تصویری که بشر از درخت بعنوان اولین گیاه خلق کرده است، بیانگر حس انتزاع‌گرایی آدمهای بدوی یا اولیه است و دوام حضور آنها در جهان کنونی گواه بر قدرت و صلابت و پایداریشان می‌باشد. ریشه‌های قوی این درختان که در اعماق زمین فرورفته، باقی و پایدارند و بیانگر رمزی است که همواره سرزنده و جاندار است.

در نظر مردمان باستان درخت وسیله دست یافتن به طاق آسمان و دیدار خدایان و گفتگو با آنان است درختی که مقدس است نماد ایزد و ایزد بانو محسوب می شده است و یا به شکلی با تولد آنها در ارتباط بوده است این درختان مقدس همه این صفات از قبیل باروری، جاودانگی، کمال را دارا می شدند. بنابراین در باور مردم باستان ریشه کن کردن درختان خشم ایزدان را بر می انگیزد.

درخت رمز جامعه زندگانی و نمایشگر تولد، رشد، بالندگی تکامل پیوسته خانواده، جامعه و قوم و ملت است. بعنوان مثال پیامبرانی چون زرتشت، ابراهیم و عیسی (ع) همه در زیر درختان مقدس و با استعانت آنها متولد شده اند. در دین مسیحیت آمده است، در وسط جاده و بر هرکنار درخت حیات است که سالی دوازده بار میوه می آورد، برشهای آن درخت برای شفای امتهای می باشد تخت خدا و پسرش عیسی مسیح در آن درخت خواهد بود. نیکوکاران او را عبادت خواهند نمود و چهره خدا را به عین خواهند دید و اسم وی بر پیشانی آنان خواهند بود.

در لغت نامه دهخدا آمده است که سوسن نام گلی است معروف در فارسی و در پهلوی چهارگونه است. یکی سفید و آزاد که ده زبان دارد و دومی کبود و آن را سوسن ارزق گویند و سومی زرد که سوسن ختائی می باشد و چهارمی به رنگهای زرد و سفید کبود است و آن را سوسن آسمن می خوانند.

لوتوس

نام همگانی یک گروه از گلها و گیاهان است که در فارسی آن را گل زندگی و آفرینش و یا نیلوفر آبی می نامند برگ او خشک باشد و در میان آب ایستاده روید و اگر در سایه خشک کنند و در آتش اندازند نسوزد نیلوفر خواب آورد و درد را ساکن کند.

در کتابهای واژه نامه گیاهی و گیاهان دارویی همه گلها و گیاههای تیره نیلوفر آبی یا گلهای آبی و غوطه ور در آب با گلهای درشت زیبا و نرم را دارای خواص پزشکی و تا اندازه ای آرامش بخش و مخدر دانسته اند و از روزگار باستان این خواص را می شناخته اند. در میان نشانه های گل مانند، نشانه ای وجود دارد که به طور پیوسته در هنر و اسطوره هندوستان، مصر و ایران، چین و سایر کشورهای آسیایی و مشرق زمین تکرار شده است. این گل همان نیلوفر آبی یا لوتوس یا سوسن شرقی می باشد.

لوتوس شرقی یا رز غربی نمادی از شمس، قمر یا تولد و مرگ می باشد و گلی است که در آغاز یا آفرینش بوده است

این گل مظهر روشنایی است در نتیجه حاصل قدرتهای خلاق، آتش و خورشید و قدرت قمر از آنها است و به عنوان محصول خورشید و آنها شناخته می شود.

همچنین نماد روح بوده و چون آب و آتش مطرح است منبع تمام موجودات و کمال زیبایی شناخته شده است. لوتوس در میان آبهای زلال رشد می یابد، شکوفایی آن مظهر معنویت است و حاصلخیزی زمین نیز می باشد. این گیاه نه تنها به جهان مربوط می باشد بلکه به درون شخصی هم ارتباط دارد و این گل بعنوان نماد صلح جهانی، زیبایی و تندرستی بکار می رفته است لوتوس سفید، نشان کسب لیاقت و شایستگی و لوتوس آبی، تولد دوباره در سرزمین پاک و لوتوس ارغوانی شاهدهی بر آینده و لوتوس قرمز، تولد دوباره در بهشت است.

گل نیلوفر آبی (لوتوس) در اساطیر ایران، گل آناهیتا نامیده شده است که ناهید در سرزمین ایران معرف آزادی

گل نیلوفر آبی (لوتوس) در اساطیر ایران، گل آناهیتا نامیده شده است که ناهید در سرزمین ایران معرف آزادی نیز بوده است از طرفی دیگر بر اساس رابطه ناهید با آب و نیلوفر آن را نشانه و رمز آفرینش می دانند

نیز بوده است از طرفی دیگر بر اساس رابطه ناهید با آب و نیلوفر آن را نشانه و رمز آفرینش می دانند.

لوتوس در باور زرتشتیان نماد اهورا مزدا است و نماد انسانی اهورا مزدایی که نیم تنه فردی است که گاه دست او در حال برکت دادن می باشد یا شاخه ای از گل لوتوس یا حلقه قانون را در میان انگشتان خود گرفته است.

لوتوس آبی پیش از هخامنشیان نیز مقدس بوده و نقش آن را می توان در حاشیه پیاله طلایی اطلس بر روی سفالینه های نقش دار سیلک دید. اثر بدست آمده در این مورد تکه سفالینه ای است مربوط به هزاره سوم پیش از میلاد که نقش گل لوتوس روی آن به چشم می خورد. آثار به جا مانده از دوره عیلامیان نشان از وجود این نقشمایه در آثار هنری آن دوران را دربردارد که به روایت تصاویر موجود قابل بررسی است.

روی ظرف ساخته شده در قرنهای هفتم و هشتم ه. ق. نیز این نقش دیده می شود این ظروف که به صورت

بدل چینی در کارگاههای عیلامی ساخته شده است که شباهت زیادی به کوزه‌های بدل چینی و عاج که همزمان در سوریه بدست آمده دارد شکل آنها به صورت جعبه استوانه ای با نقش زرت است، غنچه دوتایی نیلوفر آبی، طرح طنابی و دیگر طرحهای دوران عیلام جید می‌باشد. کاشیهای لعابدار عیلام نیز حاکی از استفاده از این نقش می‌باشد. قبه مرکزی، یک کاشی لعابدار متعلق به قرن ۱۲ پیش از میلاد را نشان می‌دهد. رنگهای به کار رفته در تزئین آن، زرد و سفید است و همان گل رزت یا لوتوس می‌باشد.

یکی از دلایل اهمیت و بروز نقوش گیاهی، بخصوص نیلوفر آبی در آرایشهای تزئینی و معماری در دوره هخامنشی که اهمیت خاصی برای گیاهان قائل بوده‌اند این است که سرزمین ایران در بسیاری از ماههای سال خشک و برهوت است و تنها در بهار است که گلها شکفته می‌شود.

برجسته ترین نقش نیلوفر را در هنر معماری در سر ستون پاسارگاد و تخت جمشید می‌توان دید که از جهت عظمت، تخیل، زیبایی و استحکام هنری مباحث بسیار برانگیخته و به عنوان برترین پدیده معماری ایران نامیده شده است

نیلوفر آبی مصور از نیمرخ نقش‌مایه‌ای است که از تمدنهای قدیمی تر در زمان هخامنشی به عاریت گرفته شده است ولی این نقش‌مایه‌ها در این دوره به شکل تحول یافته در معماری این دوره بکار رفته است مثلاً این امر در مورد گلدانی از بین‌النهرین باستان صدق می‌کند که به صورت گلدان نیلوفرهای آبی در معماری هخامنشی نمودی جدید و تازه یافت.

یک نمونه گل لوتوس که بر روی دشنه شاه هخامنشی دیده می‌شود و نمونه دیگر گل غنچه دار که خاص شاه و ولیعهد بوده و در دستان داریوش و خشایار شاه دیده می‌شود و نوع دیگر گل لوتوس ترکیبی با نخل که در دیواره پلکان تخت جمشید دیده می‌شود.

نقش نیلوفر آبی را در دوره ساسانیان از روی ظروف فلزی و قابهای گچبری که زمانی زینت بخش نمای ساختمانها بود می‌توان دریافت که دامنه تزئینات از زمان هخامنشیان به بعد توسعه یافته، آراسته تر و پر زرق و برق تر شده است و همچنین تزئین گل بیشتر شده و شکل مارپیچی و پیچیده بودن گل مشهود است و نقش‌های ترکیبی از چند نوع گیاه به وفور دیده می‌شود و ترکیبهایی از نقش گل نیلوفر آبی به همراه هلالهایی که در آنها گل سناره ای و نیم برگ نخل نقش بسته است وجود دارد. این نقش‌مایه در گچ بریهای دوره بعد از ساسانی در کیش و تیسفون زیاد مورد استفاده واقع شده است.

دوره اسلامی

در این دوره گل نیلوفر آبی به مرور زمان نسبت به دوره قبل از اسلام کاملاً متحول شد و فرم و شکل نوینی به خود گرفت و پایه آن به همان نقوش مربوط به دوره هخامنشی و قبل از آن بر می‌گردد. خط از حالت ساده بیرون آمد و فرم تزئینی و استلیزه تری به خود گرفت و خطوط منحنی و مارپیچ بیشتر شکل گرفت.

نخل درخت خرما: نخل شمع (اضافه تشبیهی) تنه شمع، قامت شمع، قامت چون نخل مستقیم (کنایه از قد و بالا و قامت است) تابوت بزرگ و بلندی که به آن خنجر و شمشیر و پارچه‌های قیمتی و آئینه‌ها بسته است و روز عاشورا به عنوان قاموس امام حسین (ع) حرکت داده می‌شود چون شبیه به درخت خرما ساخته می‌شود نخل گفته شده است.

نخل آرا: آراینده نخل

نخل بالا: که قد او در رسایی چون نخل بود.

نخلین: درخت خرما

نخلبند شعرا: لقب خواجوی کرمانی

نخل پیرا: که نخل خرما را بپیراید

تزئینات گیاهی در این دوره به دو صورت دیده می‌شود یکی بصورت مکمل اصلی بر روی سایر تزئینات معماری که نقش گیاهان به گونه ای بسیار متنوع و متفاوت بر روی جنگ افزارها، پوشاک و یا در دست اشخاص به وضوح قابل رویت است.

در دسته دوم نقوش و تزئینات گیاهی به صورت منفرد را می‌توان در آثار معماری باقیمانده از دوران هخامنشی مشاهده نمود که از جمله گل لوتوس، سرو، زیتون به کار رفته است و به شکل‌های وا روای جلوه گر می‌باشد که همه آنها حاکی از ذوق، اندیشه و اهمیت دادن هنرمندان دوره هخامنشی به عناصر گیاهی و کاربرد آنهاست.

برجسته ترین نقش نیلوفر را در هنر معماری در سر ستون پاسارگاد و تخت جمشید می‌توان دید که از جهت عظمت، تخیل، زیبایی و استحکام هنری مباحث بسیار برانگیخته و به عنوان برترین پدیده معماری ایران نامیده شده است.

نخل پیوند: کسی که نخل عاشورا را با هنرمندی بسازد درخت خرما در دوران زمین شناسی که سطح کره زمین گرم و مرطوب بوده ظاهر گردیده است. خرما از گیاهان تک لپه ای است و از خانواده نخلیات است درختی است دو پایه و گل‌های نر و ماده آن هر یک جداگانه بر روی یک درخت قرار دارند در ایران خرما تاریخی چند هزار ساله دارد. بزرگان اقوام، رهبران قومی و اجتماعی همیشه ستایشگر این درخت و محصول آن بوده اند. پیامبرانی که از شرق برخاسته‌اند از خرما به اسم یک میوه بهشتی نام برده‌اند و به عنوان درخت زندگی مقدسی شمرده می‌شده است.

این درخت نزد هخامنشیان نیز حائز اهمیت و قابل احترام بوده است و در مراسم آئین و مذهبی از آن استفاده می‌کرده‌اند. برخی نخل را همانند سرو و لوتوس مظهر سه خدای دین هخامنشیان میترا یا مهر، آناهیتا و اهورا مزدا معرفی کردند.

سرستونهای ایران آپادانا، نمایش درختان خرما با خیزبرگهای آویزان است درحالی که آن سوتر پیچکهای بالا رونده نشانه ای از شکوفایی است. گاونر نماد بسیار مقدس نیروهای خلاق اولیه بوده است و در اینجا به طور ضمنی مسئول باروری درختانی بوده که بصورت ستونها نمایش داده می‌شده است. همچنین دیواره‌های پلکان تخت جمشید مزین به این گیاه می‌باشد که ترکیبی است از نخل و گل لوتوس یا آفتابگردان.

درخت نخل در دوران ساسانیان از اهمیت خاصی برخوردار بوده است که این موضوع را از کتیبه ای که در نقش رستم بدست آمده است میتوان فهمید. شاپوراول در این کتیبه چنین نوشته است: «درخت خرما از نعمت‌های خوب اهورا مزدا می‌باشد که به آفریده‌های خود عطا کرده و آن درخت می‌تواند عده زیادی از مردم را تعدیه کند، از این رو پرورش درخت خرما را تشویق کردم و توسعه دادم و به این ترتیب در سلطنت من یکصد هزار درخت خرماي جدید در مناطق گرمسیری ایران رشد کرد و ثمر داد.»

نخل در دوران اسلامی: در دوره اسلامی این نقش به صورت بسیار تزئینی در کنار نقوش اسلیمی بصورت ترکیبی زینت بخش هنرهای این دوره گردیده است. موطن اصلی نخل را بین النهرین دانسته‌اند که سابقه تمدنش به ۴۰۰۰ سال پیش از میلاد می‌رسد آنها خرما را وسیله مبادلات بازرگانی خود با هندی‌یان و مصری‌یان قرار می‌دادند و با حیوانات اهلی مبادله می‌کردند.

در بین‌النهرین (درخت زندگی) ترکیبی از رستنی‌های گوناگون است که به علت طول عمر و زیبایی و سودمند

بودنشان مقدس شمرده می‌شدند مثل: درخت سدر که چوبش گرانبه‌است و نخل که خرما می‌هد. درخت موکه انگور می‌هد و درخت انار نماد باروری که میوه اش شامل صدها دانه است.

درخت زندگی که معمولاً در تصاویر و نقوش، میان دو راهب و کاهن یا دو جانور افسانه ای (شیربالدار، بز وحشی، شیر و...) قرار دارد که نگاهبانش به شمار می‌روند. رمز نیروی مقدس و بیمناک محسوب می‌شود. برای چیدن میوه هایش که حاوی اکسیر طول عمر است باید با نگاهبانش در آویخت و هر کس در این بزد پیروز شود، به مرتبه ای فوق انسانی ارتقا یافته و زندگی جاودانه می‌یابد.